

ÉRTEKEZÉSEK

A KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
KÖZÉP- ÉS ÚJKORI TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUMÁBÓL

3. SZÁM

A LECHMEZEI CSATA

955-BEN

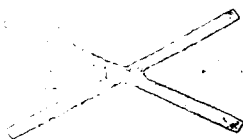
IRTA

Dr MOLITORIS KÁROLY

BUDAPEST

KIADJA A KÖZÉP- ÉS ÚJKORI SZEMINÁRIUM

1912

~~20562~~

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A LECHMEZEI CSATA 955-BEN.

ZON mozgalmak végén, a melyeket «nép-vándorlás» neve alatt szoktunk összefoglalni, a IX. század végén költöznek be a magyarok keletről a Duna és Tisza közti területekre. Bajos megmondani, milyenek voltak ezek a területek a legapróbb részletekig. Pontosan nem tudjuk, milyen népek és mennyien laktak itt. Semmiesetre nem tévedünk nagyot, ha igen is gyér, — túlnyomóan szláv — lakosságot képzelünk, a mely részint pásztor-, részint földmivelő-népből állott.

Erre a területre vándorolnak be mostan a magyarok és alattvalóikká teszik a bennlakókat. A honfoglalás nevezetes harcok nélkül történik; legalább nem tudunk sokat háborús vállalatokról, a melyeket a régi lakosság a honfoglalókkal folytatott volna.

A magyar fél-nomád nép volt, a mely harcászati tehetségeinek már előbb is több alkalommal tanúságát, adta.

Habár ez a nép — mint nomád és földmivelő — elfoglalt hazájában a legkedvezőbb körülményeket találta meg a letelepülésre, mégis megindul s majdnem egy évszázadon át folytatja kalandozásait — és pedig 50 éven át szakadatlanul — Olasz-, Német-, Franciaországban s a Balkánon. A ki a magyar nemzet történetének ezzel a részével foglalkozik, akaratlanul is megkérdi: mi volt az oka ezeknek a vállalatoknak, milyen cél és

eredmény állott a vállalkozók szemei előtt? Vagy mellékes ez a kérdés és nem is szükséges fölteni? Alig hiszem! Mert ha a magyarok tényleg nem is akartak határozott célzt elérni kalandozásaikkal Európában, mégis nagyon érdekes tünemény és belőle következtethetünk a magyar népnek akkori jellemére.

A nomád népek szereplésére az emberiség történetében fontos a *hadi szervezet*. Kifejlődik náluk a harcias, támadó szellem; igyekeznek meghódítani a földmívelők földjeit, a kik gondosan megművelt földjeiket féltve védik a betolakodók elől. Ott, a hol államokat hódítani nem bírnak, rablóharcokat indítanak a közel fekvő művelt területekre, a hol nagyobb műveltséget, nagyobb vagyont és így könnyebb megélhetést találhatnak. A nomádságból a letelepülésre való átmenet — akárhol is figyeljük meg — sehol sem önkéntes. Kénytelenek a nomád-életet korlátozni, a legelőket pontosan meghatározni, mozgásuk terét szűkebbre vonni és majd a földművelésre és a településre szorulni. A nomádság mily gyorsan veszti el ilyen körülmények között mozgékonyágát és állhatatlanságát és mily gyorsan veszi át a műveltebb népek civilizációját, kulturáját és miként teszi azt magáévá, világosan mutatja a magyar nép a X. század fordulóján.

★

Németországban való utolsó kalandozása alkalmával a magyar sereg Augsburg vidékén 955-ben lényeges vereséget szenved és futása közben majdnem egészen elpusztul. Ezen év augusztus 10-ike a magyar történetben forduló pontot jelent és még inkább érdekessé válik azáltal, hogy világ- és hadtörténelmi szempontból is fontos.

Szerencsének tarthatjuk, hogy ezen fontos eseményről két terjedelmes, egykorú feljegyzésünk van. Az egyiket egykorú szemtanú írta, míg a másik egy barát tollából származik, a ki megbízható híradásokra támaszkodva vázolta a csatát.

A két forrásmunka: «*Widukindi res gestae Saxonicae*» («A szászok viselt dolgai» Widukindtól: Mon. Germ., SS. III. 457 s. k.) és «*Gerhardi Vita Sancti Oudalrici*» («Szent Ulrik életé» Mon. Germ. SS. IV. 401. s. k.)

A püspök életírója — tehát Gerhard — mint szemtanú ír

és megvan a kellő helyismerete. Mindenekelőtt Augsburg ostromát beszéli el; de a döntő csatának lefolyásáról nagyon keveset mond. Ezt azonban elég jól megtaláljuk Widukindnál, úgy, hogy a két író az esemény leírásában kiegészíti egymást. Mindjárt itten meg kell jegyeznem, hogy Widukind csak híradások alapján ír és ennek következtében a helyismeretet nélkülözi.

E szerint tehát első sorban a «Vitā»-t vizsgálom, mert «mint sváb és szemtanú különösen hitet érdemel.»¹ Gerhard a következőket írja:

«Altero pro certo statim anno; quod est incarnationis domini nostri Jesu Christi 955., tanta multitudo Ungarorum erupit, quantam tunc temporis viventium hominum non se antea vidisse in ulla regione profitebatur, et Noricorum regionem a Danubio flumine usque ad nigram silvam, quae pertinet ad montana, simul devastando occupavit et cum Licum transcenderet, et Alemaniam occuparet, aeclesiam sanctae Afrae concremavit ettotam provinciam a Danubio usque ad silvam nigram depraedavit et maximam partem usque ad Hilaram fluvium igne combussit. Augustam autem civitatem obsedit, quae tunc imis sine turribus circumdata muris firma exsemet ipsa non fuit . . . » etc. etc.

(Magyarul:) «Bizonyos, hogy mindjárt a rákövetkező esztendőben, vagyis a mi Urunk Jézus Krisztus megtestesüléseinek 955-ik évében a magyaroknak akkora sokasága tört ki, a melyet, a hogy mondták, azelőtt soha, egyetlenegy vidéken sem láttak; s ez Noricum vidéket a Duna folyamtól kezdve egészen a hegyvidékekhez tartozó Fekete-erdőig egyszerre elpusztítván, elfoglalta és mikor a Licuson (Lechen) átkelt és Alemaniát elfoglalta, Szent-Afra egyházát elhamvasztotta, a Dunától kezdve a Fekete-erdőig terjedő egész tartományt felprédálta és legnagyobb részét egészen a Hilara (Iller) folyóig tűzzel fölégette. Augsburg városát is meglepte, a mely akkor csak tornyok nélkül való falakkal lévén körülvéve, nem volt valami erős» stb.

¹ V. Ottenhál: Regesta imperii II., 120 s. k.

Sok tudós, a ki a lechmezei csatával foglalkozott és a latin szöveget magyarázta, «*silva nigra*» alatt a mai «Schwarzwald»-ot érti. A német tudósok közül Dietrich Schäfer, berlini egyetemi tanár az első, a ki ezt az értelmezést helytelennek találta és 1905-ben megírta azóta sokszor idézett dolgozatát: «Die Ungarnschlacht von 955.»¹ Ha — Schäfer szerint — «*Noricorum regio*» Bajorországot jelenti, akkor Gerhard az előbbi felfogás szerint (hogy t. i. *silva nigra* = Schwarzwald) azt mondja, hogy a magyarok Bajorországot a Dunától a «Schwarzwald»-ig pusztították volna. Azonban Duna és Schwarzwald közti Bajorország nincs; mert a Duna és Schwarzwald között még a Jura-hegység és a Neckar folyó vízvidéke foglal helyet: tehát Sváberszág magva. Hogy azonban az «életíró» Bajorországra gondolt, világosan kitűnik az elbeszélésnek abból a részéből, a hol a következőket olvassuk: «A magyarok a Dunától a hegyekig (t. i. *silva nigra*: hegy, erdős vidék) terjedő területeken raboltak, elégették és fölperzselték az ország legnagyobb részét, egészen az Illerig.» A ki tehát a mai Schwarzwald-ra gondol, az a «*Vita*»-nak szerzőjével fölteszi azt; — a hogyan Schäfer mondja — hogy a magyarok előbb érkeztek a Schwarzwaldig és csak aztán keltek át a Lech folyón, mi igazán képtelenség.

Ha azonban az «életíró» följegyzéseit közelebbről szemügyrevesszük, azt látjuk, hogy a magyarok betörnek Bajorországba, átkelnek a Lechen és kirabolják ezt az országot az Illerig. Gerhard szerint ezen a folyón a magyarok nem mentek át.

De mit kell már mostan «*silva nigra*» alatt érteni, ha nem a mai «Schwarzwald»-ot?

Schäfer szerint az Alpesek elővidékét, a hol akkoriban nagyobb erdőségek voltak, mint ma. Hogy maga az «életíró» is azt akarta mondani, mutatja a toldalék: «*quae* (t. i. *silva nigra*) *pertinet ad montana*». Schäfernek azt a magyarázatát — mely szerint «*silva nigra*» annyit tesz, mint az Alpesek elővidéke — a tudományos irodalomban elfogadták.²

¹ Sitzungsberichte der Berliner Akad. d. Wissensch. Hist. philolog. Klasse 1905. 552. l.

² V. ö. V. Ernst cikkét (Neues Archiv 21., 249. l.), a melyben ő egyetért Schäferrel. A mi a «*silva nigra*» magyarázatát illeti, még hozzá-

Ezen kérdés tanulmányozása közben meggyőződtem arról, hogy *Pauler Gyula* már 1900-ban — tehát öt évvel *Schäfer* előtt — a kérdéses kifejezést helyesen magyarázta. «A magyar nemzet története Szt.-Istvánig» (Budapest, 1900) cz. művének 83. lapján ugyanis a következőket olvassuk:

«És csakugyan júliusban már ellepték (t. i. a magyarok) és pusztították Bajorországot a Dunától a *«hegyekig»*, azután betörték Sváborgszágra s . . . csapataik ott is a Dunától az Illerig, mely ma Bajorország és Württemberg határa s a déli erdőségig mindent fölperzselték . . . » stb.

Kérdés, ösmerte-e *Schäfer Pauler Gyula*nak magyarázatát, a mikor ő a berlini akadémiában fölolvadását tartotta? Nem valószínű. Mindenesetre meg kell hát jegyezni és hangsúlyozni, hogy először egy magyar historikus magyarázta helyesen a latin szöveg említett kifejezését.

Ezzel a magyarázattal egyszersmind nagyban előmozdította a későbbi események megértését.

Az a kérdés először is: *Hol ütöttek táborra a magyarok?* Ha a forrásokban nincs is sehol kimondva, mégis nagy valószínűséggel föltehetjük, hogy a hadak zöme — a Lech és Wertach között — Augsburgtól délre a nagy kiterjedésű síkságon tanyázott, míg egyes csapatok a körülfekvő területeken égetve és rabolva nyugtalanítják a lakosságot. Nagyon valószínű, hogy a főhadon kívül a Lech jobb partján, Augsburg keleti kapujával szemben egy másik had szállott táborba és saját vezére alatt fogta ostrom alá a várost.¹

teszi, hogy Felső-Bajorországban tényleg van olyan nevű vidék és hogy Philipp Apian: «Bayerische Landtafeln» (1568) cz. térkép 22. lapján Tegerseetől 1—2 mértfölddel délre «Schwarzwald» elnevezést olvassuk. Szerinte tehát «silva nigra» alatt a Tegernsee és Achenbach között levő erdő- és hegyvidéket kell értenünk. A mai térképekről és kézikönyvekből hiányzik az elnevezés. De még egy «Geogr. statisch-tisches Lexikon von Bayern» szerint is (Ulm 1797. 323. lapján) a «Schwarzwald» elnevezés annyit jelent, mint: «Wald in Oberbayern im Pflegamt Tölz». *Grimm*: Deutsches Wörterbuch IX. kötetében a 2346. sz. alatti magyarázat szerint a Schwarzwald jelentése a következő: «Von geprauch der schwarz- und hochwald vorm. Gepürg». Ez pedig egyértelmű a mi «silva nigra, quae pertinet ad montana» kifejezésünkkel.

¹ V. ö. *Sigmund Riezler*-nek a «Göttingische Gelehrte Anzeigen»

A város ellen intézett támadások két napig tartanak. Az első napon főleg a keleti kaput ostromolták, míg a másikon az egész várfalat támadják meg. Mikor egy magyar vezér, roham közben, az ellenség kezétől elesik, rövid időre abbahagyják a harczot és nagy zajjal elviszik a holtat a csatatérről.

Értesülünk arról is, hogy a magyarok a harczosokat korbáccsal ösztökölték a rohamra. Az a kérdés, kiket értsünk a *harczosok* alatt? Magyar lovasok voltak-e azok, a kiket korbáccsal kellett harczba kergetni? Nem! Föltéve, hogy az elbeszélés igazságot közöl, — azt következtethetjük, hogy elfogott németek voltak, a kiket kényszeríteni kellett a harczra. Ebből sejthetjük, hogy az ostrom alkalmával, a hol a magyar lovasság nem lehetett előnyben, a táborban levő német foglyokat, a kik a várak és városok ostromában járatosak voltak, kergették a falak ellen.

Augsburg ostroma akkor ért véget, a mikor a magyar sereg értesült a német had közeledéséről. Tudtul adta ezt a magyar vezérnek Reizensburgi Berthold, Arnulf, bajor palotagróf fia, a ki a mult esztendőben fölkelt Ottó király ellen, de fejével fizette meg hűtlenségét.

Ottó közeledésének hírére a magyar fővezér haditanácsot hív össze. Elhatározzák, hogy megtámadják az ellenséges hadat, hogy ennek legyőzése után uralkodhassanak a városon és az egész országon.¹

A rákövetkező éjjel, a mely augusztus 9-ről 10-re virradt,

1907. évfolyamának 529. lapján megjelent értekezésével, a melyben Riezler, Schäferrel egyetértve, szintén a Lech balpartján, Augsburgtól nyugatra vagy északnyugatra veszi föl a csatátért. Augsburg ostroma alkalmával a magyar had zöme a várostól délre táborozott. Ez a felfogás annál is valószínűbb, mivel már 1012-ben Augsburgtól délre egy «Haunstetin» nevű helység fordul elő, a miből sok valószínűséggel lehet következtetni, hogy a magyarok ez alkalommal itt ütöttek táborn. Ez a «Haunstetin» azonos a mai «Haunstetten»-nel, Augsburg külvárosával. V. ö. még a vázlatos térképet és a Delbrückfestschrift 101. lapon való fejtegetést.

¹ «... ut victor rediens civitatem et totam regnum libere habere potuisset...» (magyarul:) «hogy győztesen térvén vissza, a várost és az egész országot szabadon bírhasssa.»

Diepold gróf, a püspök bátyja, a várost odahagyta és a királyhoz csatlakozott. Miután *Diepold* a városból eltávozott, az «élet-író» elveszti szeme elől a seregek hadi mozdulatait és az események többé nem a városban, vagy ennek szoros környékén játszódnak le.¹

Fontos kérdés mostan az: *mely irányban indultak el a magyarok?* Mert ha ezt tudjuk, akkor egyúttal sejthetjük a német hadnak a közeledését is és így a csatátért közelebbről meghatározhatjuk.

Erre vonatkozólag a historikusok véleménye jelentékenyen eltér egymástól. *Hans Delbrück*, berlini egyetemi tanár és a «*Geschichte der Kriegskunst*» írója szerint a magyarok *kelet felé* indulnak és a csata a *Lech folyó jobb partján* történt. Ennek a felfogásnak hódolt 1907-ben *Delbrück* egyik tanítványa: *Karl Hadank*.²

Más véleményen van *Schäfer*, a ki Augsburgtól északnyugatra teszi a csatátért.³

A magyar történetírók *Horváth* Mihály (kisebb tört. munkái II., 200—211.), *Szabó* Károly (A vezérek kora, Pest, 1869., 261—318.), *Pauler* Gyula (A magyar nemzet tört. Szt.-Istvánig, Budapest, 1900. 82—88. l.), *Marczali* Henrik (Magyar nemzet tört. I., 167—188.), *Rónai Horváth* Jenő (Magy. hadi krónika I., 25—30.) a *Lech bal partját* tartják a csataternek és így *Schäfer* felfogásához állnak közel. Egyes kérdésekben (mint táborbaszállás, felvonulás stb.) eltérnek egymástól.

¹ *D. Schäfer*: Sitz.-b. d. Berl. Akad. d. Wiss. 1905. 559. l.

² *Delbrück*festchrift. Berlin 1908. 95—114. l.

³ A vitás kérdésre nézve tekintetbe veendő:

S. Riezler: Gött. Gelehrte Anzeigen 1907., 529. l.

V. Ernst: Neues Archiv. 31., 249.

«Hist. Zeitschrift» 95., 529.

«Hist. Zeitschrift» 97., 137.

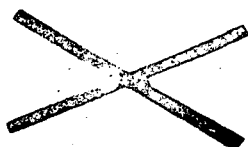
«Hist. Zeitschrift» 98., 471.

K. v. Wallmenich: Die Ung. Schlacht auf dem Lechfelde. München 1907.

Wyneken: Forsch. zur deutsch. Gesch. 21. k.

Steichele: Das Bistum Augsburg. (1864.) II., 491.

L. Brunner: Die Einfälle der Ung. in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde. 1855.

Mielőtt azonban átmennék a vitás kérdésekre, *a források alapján* megkísértem *leírni a csata menetét.*

Már említettem, hogy itten csakis 'Widukind leírására támaszkodhatunk. *Widukind* elbeszéli, hogy a magyarok futás közben a Lech folyón átkelni igyekezvén, a vízbe fultak. A «*Vita*» szerint Augsburg falairól látták, hogy a futó magyarok a város mellett elhaladva, a Lech folyó felé siettek.¹ A «*Vita*»-ból azt is tudjuk, hogy a csata estéjén *Ottó* Augsburgba érkezett és másnap a magyarokat Bajorországban üldözte.

Ebből mindenesetre azt következtethetjük, hogy a harczoló magyarok mögött Bajor-, és nem Svábország volt. A magyarok tehát főhadiszállásukról nyugat-északnyugat irányban indultak csatára, miután átkeltek a Wertachon is.

Ezt a felfogást támogatja még az a hír is, a melyet *Reisensburgi Berthold* a német had közeledéséről hozott. *Reisensburg*

¹ A forrásban a következőket olvassuk:

«... ita ut exercitus Ungrarum in fugam versus virtutem praediandi ultra non haberet; et quamvis incredibilis numerus illorum occisus fuisset, tantus tamen adhuc exercitus eorum remanebat, ut hi, qui de propugnaculis Augustae civitatis eos venire conspexerunt, non pugna laccessitos eos redire aestimaverunt, donec praetereuntes civitatem ulteriora Lici fluminis litora festinando repetere cognoverunt ...»

Magyarul: «... úgy, hogy a magyarok serege futásnak eredvén, a zsákmányolásra többé nem volt erejük; és ámbár hihetetlen nagy számban ölték le őket, még mindig akkora seregök maradt, hogy azok, a kik őket Augsburg városának bástyáiról jönni látták, azt hitték, hogy nem a háborúban megveretve térnek vissza, mígnem észrevették, hogy elhaladnak a város mellett és a Lech tulsó partjára sietve térnek vissza ...»

Ebből U. Delbrück (Gesch. d. Kriegskunst III. 121.) azt következteti, hogy a magyarok a Lech jobb partján vereséget szenvedvén, átkelnek a folyón és a város előtt elhaladva, táborukba mennek, hogy legalább legértékesebb kincseiket és nejeiket magukkal vigyék; azután a Lechen gyorsan átkelve, gyorsan délkeleti irányban menekülnek. Szó szerint Delbrück a következőket is mondja: «Dass Gerhard bei seiner Erzählung die Vorstellung einer zweimaligen Überschreitung des Flusses hatte, wird nicht gerade dadurch bewiesen, aber zeigt sich doch darin, dass er nicht «petere» sondern «repetere litora» sagt.

Grandaur a «*Vita*» fordításában ezt a «repetere»-t így magyarázza: «Kam in das Land der Bayern»; tehát nem ismétlést lát a «revisit»-ben.

vár a Duna jobb partján — Augsburgtól nyugat-északnyugatra — Ulmtól a folyón lefelé 22 kilométernyire fekszik.

Második fontos kérdés az, hogy *hol* gyülekezett Ottó hada? Widukindnál olvassuk egy helyen, hogy Ottó «in confiniis Augustanae urbis» («Augsburg város határában») szállott volna táborba, hogy a frankok, bajorok és svábok Konrád herceg alatt hozzá csatlakozhassanak. Gyülekező helynek tehát olyan helyet kell föltételeznünk, a melyen nem sikerülhetett volna a magyaroknak, hogy Ottó hadának részeit egyenként megtámadják és tönkretegyék. »In confiniis Augustanae urbis» kifejezés nem mutat Augsburg legközelebbi környékére, hanem nagyobb általánosságban határozza meg a helyet.

Meggyezik állításunk a krónikáiróval, ha a Duna jobb partján, az Iller és Lech folyó torkolata közti vidéket vesszük föl gyülekező helynek. Nagyon jól megfelel ennek a Reisensburgra való utalás is.

*Dümmler*¹ szerint Ottó Ulm felől közeledik hadával és ebben a véleményében Kézai Simonra támaszkodik, a ki azonban tudvalevőleg 300 évvel később írt. *Schäfer* azt mondja róla, hogy: »ennek a forrásnak a használhatósága nagyon is kérdéses.»

Nem tudjuk, az Iller és Lech torkolata közt hol történhetett a gyülekezés. Tekintettel arra, hogy a csata Augsburg környékén folyt, inkább a Dunán *lefelé*, mint *fölfelé* kell mennünk.

A *csata napjáról* Widukind a következőket írja:

«Castris positis in confiniis Augustanae urbis occurrit ei exercitus Francorum, Baiariorumque. Cum valido quoque equitatu venit in castra Cuonradus dux, eius adventu erecti milites iam obtabant non differre certamen. Nam erat natura audacis animi et, quod est audacibus bonus consilii; et dum

(*Magyarul:*) «Tábort ütven Augsburg város határában, megérkezett hozzá a frankok és a bajorok serege. Erős lovas-sággal jött táborába Konrád herceg is és megjöttével a bátor katonák már nem óhajtották halogatni az ütközetet. Mert természeténél fogva merész volt a lelke és, a hogy bátrakhöz

¹ Otto der Grosse, 254. l.

eques et dum pedes iret in hostem, bellator intollerabilis, domi militiaeque socius carus. Igitur ab utriusque exercitus latrocinantibus agminibus notificabatur non longe exercitus ab altero fore. Jeiunio in castris predicato, iussum est, omnes in crastino paratos esse ad bellum.»

illik, megfontolt is, a ki akár lovón, akár gyalog ment az ellenségre, ellenállhatatlan harczos, otthon és a katonaságban egyaránt kedves bajtárs. Tehát mind a két sereg portyázó csapatai tudták, hogy egyik sereg nincs messze a másiktól. A táborban bőjtöt rendelvén, megparancsolta, hogy másnapra mindenki készen álljon a harczra.»

Eszerint föltehetjük, hogy augusztus 9-én Ottó hadával már a Duna déli partján állott¹ és még aznap délkeleti irányban nyomult előre. A Duna és Augsburg között levő útnak egy részét Ottó még augusztus 9-én megtette. Augusztus 10-én megtörtént a csata és föl kell tennünk, hogy Augsburgtól némi távolságban lehetett, mert az augsburgiak a «Vita» leírása szerint semmit sem tudtak a csatáról.

Augusztus 10-én korán reggel a német had — a mely nyolcz legióból állott — csatarendben felállítva megindult. Hogy a németek megvédhessék magukat az ellenséges nyilaktól, «a melyeket a magyarok kitűnően kezeltek», — Ottó «nehezen áthatolható és erdős vidéken» vezette át hadait.

«Primo dilucendo surgentes pace data et accepta operaque sua primum duci, deinde unusquisque alteri cum sacramento promisso, erectis signis procedunt castris numero quasi octo legiorum. Ducitur exercitus per aspera et difficilia loca, ne daretur hostibus copia turbandi

(Magyarul:) «Első pity-mallatkor a fölébredők békét adván és fogadván egymással szemben, előbb a vezérek, azután mindenki magához vette a megígért oltári szentséget, mire lobogó zászlókkal vonultak ki a táborba, számra nézve mintegy nyolcz legió lévén.

¹ Mert Reizensburgi Berthold már augusztus 9-én este hirdette a németek közeledését.

sagittis agmina, quibus utuntur acerrime, arbustis ea protegentibus.»

A sereget zord és nehéz helyeken vezették át, hogy ne legyen kitéve az ellenséges hadak zavaró nyilazásának, a melyet ezek, a csalogokban elrejtőzve, a leghevesebben folytattak.»

A német had élén három bajor csapat (legio) ment, a melyeket Henrik bajor herczeg megbízottja (prefuerunt prefecti: duois Héinrici) vezetett, mert maga a herczeg betegsége miatt nem vehetett részt a csatában, sőt nemsokára meg is halt Regensburgban.

A bajorokat követték a frankok, a derék *Konrád* vezetése alatt; azután jött maga a királyi sereg, *Ottó* vezetése alatt. A királyt külön kísérte egy fiatal vitézekből álló hadtest is a királyi hadjelvénynyel: Mihály őrangyallal.

A 6. és 7. legió svábokból állott; vezérük *Burghard* volt. Az utolsó (8.) legióban voltak a csehek. Rájuk volt bízva a felszerelés, élelem, kocsik védelme stb., mert azt hitték, ők tudják azt legjobban megvédelmezni.

Az a kérdés már most: *Milyen nagy lehetett a magyar sereg és a német hadak száma?*

A mi az elsőt illeti, nem megbízható a német évkönyveknek az az adata, hogy a magyar sereg 100,000 emberből állott. A középkori szerzetes, a ki czellájában 100,000-et ír, igen nagy sereget akart jelezni. Egy 100,000 főből álló hadat nem is tud elképzelni magának, mivel olyant soha sem látott. Hans *Delbrück* volt az első, a ki bebizonyította történelmi éleslátással és methodikus szövegkritikával, hogy az ilyen óriási számok a legrégibb időtől fogva még a későbbi középkorban is tarthatatlanok. A lechmezei csatában nagyon valószínűnek tartja, hogy a magyar lovas sereg kisebb volt a német hadnál.

Pauler Gyula, már említett művében, 20—25.000 magyar lovasra gondol, mert a magyarok ebben a kalandozásban (t. i. 955-ben) csak azért keltek tavaszkor útra, hogy lovaik — a melyek száma elérhette a 100,000-et — elég fűvet stb. találjanak.

Ha lehetőleg tisztán akarunk látni, ebben a kérdésben, különbséget kell tennünk a fegyverhordó lovasok és a kíséret között. Mindenesetre igen nagy lehetett az utóbbi a középkori hadaknál.

Ezen álláspontról a magyar sereget *Pauler* Gyula igen nagyra gondolja, ha 20 vagy 25,000 lovast vesz föl. Az igazi harczosok száma aligha haladta meg az 5—6000-et. Az egész sereget véve, és hozzászámítva a kíséretet stb., hárommal lehet szorozni az 5—6000 lovast.

Milyen nagy lehetett a német had? Számáról hozzávetőleg: tájékoztat *Widukind*, a ki nyolcz legióról beszél. De mit kell értenünk legió alatt? Mindenesetre saját fővezére által vezetett egységes hadosztályt. A mi azonban az ilyen hadtestet illeti, pontosat alig lehet mondani. A német had számának megközelítő meghatározására nézve *Widukind*-nál még két más tájékoztató adatot találunk. *Először* is azt mondja, hogy a cseh sereg 1000 emberből áll és *másodszor*, hogy a királyi sereg volt a legszamosabb, leghatalmasabb.

A sváboknak két legiója hatalmasabb lehetett a királyi seregnél. Ép úgy a bajorok, a kiknek három legiójuk volt. Ezeknek alapján *Schäfer*¹ a következő számokhoz jut:

csehek	1000
királyi csapat	1000
frankok körülbelül	1000
svábok legalább	1500
bajorok legalább	2000
	6500

Térjünk már most vissza a forrásunkhoz! Követtük *Widukind* elbeszélését odáig, a hol elmesélte a német hadnak az elhelyezkedését.

Lássuk már most, mi történik tovább:

«Sed aliter res acta est ac: (Magyarul:) «Azonban más-arbitratur. Nam Ungarii nihil képen történt a dolog, mint a cunctantes Lech fluvium trans- hogy gondolták. Mert a ma-

¹ Sitzungsberichte, 564. l.

ierunt, circumentes exercitum
 extremam legionem sagittis la-
 cessere coeperunt et impetu
 cum ingenti vociferatione facto,
 aliis caesis vel captis, sarcinis
 omnibus potiti caeteros legionis
 illius armatos fugere compu-
 lerunt. Similiter septimam ac
 sextam aggressi plurimis ex eis
 fusis, in fugam verterunt. Rex
 autem cum intellexisset, bellum
 ex adverso esse et post tergum
 novissima agmina periclitari,
 misso duce cum quarta legione
 captivos eripuit, predam excu-
 sit latrocinantiaque hostium
 agmina proturbavit. Fusis latro-
 cinantibus undique adversa-
 riorum agminibus, signis victri-
 cibus dux Cuonradus ad regem
 revertitur.»

gyarok késedelem nélkül átkel-
 tek a Lech folyón, megkerülvén
 a sereget, a szélső legiót nyila-
 zással kezdték zavarni és nagy
 kiabálással támadtak, némelye-
 ket megöltek vagy elfogtak,
 minden holmijokat elszedték s
 ama legió többi fegyveresét meg-
 szalasztották. Hasonlóképen tá-
 mádván meg a hetediket és
 hatodikat is, azokból igen sokat
 levágtak és megkergettek. Mikor
 pedig a király meghallotta, hogy
 a harez rosszra fordult és hát-
 ban újabb csapatok fenyegetik,
 a vezért odaküldte négy legió-
 val és a foglyokat kiszabadí-
 totta, a zsákmányt visszavette
 és a prédáló csapatokat szét-
 zavarta. Mindenütt szétszórván
 az ellenséges prédáló csapato-
 kat, Konrád herczeg diadal-
 jelekkel tér vissza a királyhoz.»

Ebből látjuk, hogy a tartalékot és a felszerelést a hátvéd
 nem bírta kellőképen megvédelmezni. A magyarok t. i. most is,
 mint már annyiszor azelőtt, megkerülik a hátvédet, legyőzik a
 cseheket és svábokat (a 7. és 6. legiót) és előre rohannak egé-
 szen Ottó csapatjáig. Ebben a pillanatban Ottó, a ki fölismer-
 te a veszélyt, segítségül küldi *Konrád* herczeget a 4. legióval.
 Konrád győz és azután azonnal visszatér előbbi helyére. Mostan
 tartja Ottó azt az ismeretes beszédet, a melyben vitézségre szó-
 litja föl a katonáit; seregének élén azután a magyarokra rohan.
 Ezek a nehéz fegyverzetű német lovasságnak ellenállani nem
 bírnak és futásnak erednek. Eközben a magyarokat a körül-
 fekvő falvakban körülfogják s nagyobb részek elpusztul. A ma-
 gyarok főseregének nagyobb része Augsburg mellett a fősátor-

tábor felé fut, hogy legalább legdrágább kincseit stb. megmenthesse. Ottó azonban megakadályozza őket ebben, mivel nyomon követi és mindinkább a Lech folyó felé szorítja, úgy hogy a szerencsétlen lovasság nagy része a folyó hullámaiban veszti el életét. De ezzel a király még nem éri be. A csata napjának estéjén gyorsfutárok segítségével kiadja a parancsot, szállják meg Bajorország valamennyi útját, folyóját, hogy a magyarok megszabadulását mindenképen lehetetlenné tegyék. Ottó, miután az éjt Augsburgban töltötte, maga kezdte meg másnap az üldözést, miközben talán a magyar sereg utolsó töredéke is elpusztult, úgy hogy senki, vagy csak igen kevesen menekülhettek meg.

De a németek is drágán fizették meg a diadalt. Konrád maga ellenséges nyíltól találva, a csatatéren halt meg. Számos vitéz püspök és előkelő főúr maradt a csatatéren ezen a napon.

A forrásokból kitűnik, hogy a magyar had legnagyobb részét futás közben érte vereség és nem az ütközetben. Nincs kizárva, hogy csak igen kevesen menekültek meg és vitték meg a szomorú hírt hazájukba. Az otthonmaradottak azonban nem akarták és nem is tudták elhinni és elképzelni, hogy oly előkelő és vitéz vezérek, mint pl. *Lehel* és *Bulcsú*, gyalázatos módon vesztették volna el életüket. Ezzel összefüggésben alkotta meg a nép élénk képzelő ereje a «Lehel kürtjéről» és a «Hét gyászmagyarról» szóló mondát.

*

A csata menetét röviden még egyszer összefoglalva, a legfontosabb mozzanatok a következők:

1. A magyar fősereg a Lech és Wertach folyók közt — Augsburgtól délfele, a mai Haunstetten vidékén — táborba szállott.
2. Egy kisebb csapat a Lech folyó jobb partján üt tábort. Ez a sereg kezdi meg Augsburg ostromát. Csak erre a hadra vonatkozhatik Widukind elbeszélésének az a pontja:

«Nam Ungarii nihil cunctantes Lech fluviū transierunt, circum euntes exercitum extremam legionem . . .»¹ (Magyarul:) »Mert a magyarok késedelem nélkül átkeltek a Lech folyón, megkerülvén a sereget, a szélső légiót . . .»

3. Augsburg ostroma augusztus 8-ának reggelétől augusztus 9-ének estéig tart.

4. A német had gyülekezése a Duna bal partján — az Iller és Lech torkolata között — augusztus 9-én délelőtt történik meg.

5. A csata maga két részből áll:

a) A Lech folyó jobb partján levő magyar sereg megkerüli Augsburgtól északnyugati irányban a német hadak tartalékját és megveri ezt. A hetedik és hatodik legió megzavarodik, de Konrád herczeg visszaveri a magyarok rohamát és megszalasztja a támadókat. Csak később indul meg ama tüzes harc a német sereg homlokzatán, a melyben a magyar sereget megszalasztják és a melyből Ottó kerül ki győztesen.

Mindezek az Augsburgtól északnyugatra fekvő vidéken történtek.

b) A megvert magyar fősereg elég nagy számban Augsburg mellett a Lech-mezőre menekül és a Lech folyón át akar kelni. Heves harc és igazi mészárlás folyik ez alkalommal. Kitartó és heves az üldözés Bajorországban.

★

De a magyarok tulajdonképen miért veszítették el a csatát? Röviden azt mondhatjuk: mivel a németek a magyar hadi taktikát követték és kihasználták, ezért lettek győztesek a Lech-mezőn. De segítségükre voltak még a magyar sereg által elkövetett hibák is. Vizsgáljuk meg, minő hibákat követtek el. A hátvéd megtámadásának és a frontra intézett rohamoknak össze kellett volna esniök, ha eredménynyel akartak harcolni a németek ellen. Az volt a magyar seregnek a végzetes hibája,

¹ És e szerint nem kell úgy értenünk, hogy a magyarok egész serege Augsburgot megkerülve, kétszer kelt volna át a Lech folyón.

hogy az egyik csapat a hátvédet megkerülve támadott a nélkül, hogy a fősereg kellő helyen állott volna. Ha abban a pillanatban, a mikor a hátulról támadó magyar csapatok a német hátvédre rohantak, a fősereg is támad, okvetetlenül bekövetkezik, hogy az egész német had zavarba jöven, teljesen elveszti a csatát. Azonban annak következtében, hogy Ottó ráért a frankok segítségével először a megkerülő magyar hadak támadását visszaverni, képes volt később egész hadával a támadó főseregnek ellentállani és nehéz fegyverzetű lovasságával a könnyű magyar lovasságot szétszalasztani. Ezzel a csatának első része Ottó javára dőlt el.

Fontos mozzanat volt másodszor, hogy Ottó az egyszer megnyert előnyt kitűnően kihasználta, a mennyiben a futó magyarokat követte és a Lech folyón való átkeléskor újból csatára kényszerítette.

Ekkor történt, hogy a még egységes sereg teljesen fölbomlott és kisebb csapatokra szakadt. A következő napok csetepatéiban azután az elkeseredett németek a megmaradt töredéket is elpusztították.

*

A csata lefolyásáról így alkotott felfogástól lényegesen eltér Hans Delbrück. A «Gesch. der Kriegskunst» cz. művében (a 112. lapon) a szerző a Lech folyó jobb partján képzei a csatát, ellentétben Schäferrel, Wynekennel és másokkal.

H. Delbrücknek az a szándéka, hogy ebben a csatában Ottó királyt nagy sztrategusnak és mélyen gondolkozó politikusnak mutassa be. Ezen a csatatéren szerezte magának a király a «Nagy» czímet. «Nagy» azonban csak sztrategiája következtében lett. Az «Allg. Deutsche Biographie»-ban¹ Harry Bresslaw a királynak nagy, hadvezéri tehetségeit határozottan tagadja s Ottó előtt csak jámbor hívő. H. Delbrück szerint igaza volna H. Bresslaunak, ha a csata a Lech folyó bal partján történt; ellenben ha Ottó keletről ment Augsburg felé, akkor többé nemcsak lovagi vitézség, hanem kiváló tette Ottónak a lechmezei

¹ XXIV. K. 571—97. l.

csatá és joggal számítja a világtörténelem azon kevesek közé, a kiket «Nagy» névvel tüntetett ki.¹

Azok az okok, a miket H. Delbrück saját felfogásának igazolására felhoz, a következők:

1. Ottó, — miután a magyarok betöréséről értesült, — arra gondolt, hogy el fogja állani a magyar hazába visszavezető utat. «Az egész hadjáratot úgy tervezte, hogy a magyarok ezen alkalommal nem kerülhetik el sorsukat, hacsak nem győznek a csatában, a melytől minden függött».²

2. Delbrück szerint Ottó keletről jön és Bajorországban csatlakoznak hozzá az egyes legiók: frankok, svábok stb. Ama hírt, a melyet Widukind szerint Reizensburgi Berthold hoz, Delbrück nem tartja igaznak és hitelesnek és szó szerint azt mondja: «az áruló Berthold senki más, *mint az a tipikus áruló*, a ki föllép a világtörténelemnek minden olyan csatájában, a melylyel a nép képzelete foglalkozik: attól az ismeretlenről kezdve, a ki Marathonnál a perzsáknak adott jelt pajzsral a hegyen, addig a molnárig, a ki a königrätzi csatában Benedeknek a malom szárnyainak mozgásával árulta el a trónörökös közeledését».³

3. A Widukindnál előforduló «Ungarii nihil cunctantes Lech fluvium transierunt» szavakból Delbrück azt következteti, hogy a magyarok, — mielőtt a német hadat megtámadták volna, — a jobb partra mentek át.⁴

4. Delbrück, hipotézisének újabb bizonyítékául, a Widukind munkájában előforduló másik mondatot használja föl; t. i.: «Dum haec in *Baiouaria* geruntur» («Míg Bajóvariában ezek történtek») stb., a hol Bajouaria kifejezésre fekteti a legnagyobb súlyt.

De ha még azt is föltesszük, hogy ebben az időben nyugat felé a Lech folyó határolta volna Bajorországot, — a mit bebizonyítani nem lehet — véleményem szerint ez az idézet

¹ Gesch. d. Kriegskunst, 124. l.

² Gesch. d. Kriegskunst, 125. l.

³ Gesch. d. Kriegsk. 115. és 116. l.

⁴ Miképen kell ezt felfogni, már előbb kifejtettem.

akkor sem mond semmit arról, hogy a csatatér a Lechnek melyik partján volt. Mert Widukind mondatának olvasásakor az elfogulatlan olvasó arra gondol, hogy Widukind, midőn a magyarokkal viselt háborút leírja, arra is emlékeztetni akar, hogy ugyanakkor az ország északi részén a szlávok ellen folyt a háború. És ebben az összefüggésben Widukind a «*dum haec in Baiovaria geruntur*» szavakkal nem akar mást mondani, mint pl. ezt: «midőn a délibb csatatéren ezek történtek, északon ez meg ez . . .»

«Baiováriá» alatt tehát a szerzetes nem a pontosan határolt bajor földet érti, hanem egyáltalában az ország délibb részeit.

De ha így magyarázható a forrásnak illető helye, akkor bátran lehet mondani, hogy Delbrück föltevését nem bizonyítja és az egyáltalában nem egyenes adat a jobb partra nézve.

Widukindnak ezen közvetlen kijelentésénél¹ sokkal fontosabbnak tartja Delbrück azt a «néhány öntudatlan, közvetett vonatkozást»,² melyek szerint a csatatért csakis a Lech jobb partján lehet képzelni.

Ezek közé az «öntudatlan, közvetett vonatkozások» közé tartoznak a következők:

1. Az a hely, a hol Widukind a nyolcz német legiónak a felállítását közli. Delbrück szerint csodálkoznunk kell, hogy — ha a csata tényleg Svábfországban történt — mégis a bajorok mentek a had élén, míg a földjüket ismerő svábok csak mögöttük haladtak az erdős, nehezen járható vidéken.

Erre csak annyit kell mondanunk, hogy régi germán szokás szerint a csatában elől megy az a törzs, a melynek területét az ellenség először özönlötte el. Nem kell tehát csodálkoznunk, hogy a bajorok vezettek.

2. Widukind szerint a németek tudvalevőleg csak akkor határozzák el magukat a csatára, a mikor Konrád herczeg már megérkezett. Ha a német hadak gyülekező helyét Augsburgtól nyugatra tesszük, Delbrück szerint nem tudjuk elképzelni, miért

¹ T. i. «*Ungarii nihil cunctantes, Lech fluvium transierunt*» és «*Dum haec in Baiovaria geruntur.*»

² *Gesch. d. Kriegsk.* 117.

érkezett későbbben a frank a csehnél. Ezt is, hogy t. i. Konrád herczeg oly későn érkezik, azzal akarja világossá tenni, hogy a csatát és a német had gyülekező helyét a Lech jobb partjára, vagyis Ingolstadt vidékére kell tenni. Akkor értjük meg — mondja Delbrück — miért vezették a hadat a bajorok és hogy miért érkeztek korábban a csehek a frankoknál.

Én Delbrück felfogásával szemben azt hiszem, hogy mivel főképen Bajorországot fenyegette a veszély, a bajorok legnagyobb számban jelentek meg és így nekik kellett első sorban harcolniok. Éppen úgy nem szükséges Konrád megkésétt érkezését úgy magyarázni, a mint azt Delbrück tette.

3. Ruotger, Bruno püspök életírója (S.S. III.) azt beszéli el, hogy a lotharingiaiak azért hiányoztak és azért nem vettek részt a csatában, mivel maguknak is védekezniök kellett a magyarok betörései ellen; még pedig annál is inkább, mert ha Ottó elveszti a csatát, egész Németország a magyarok pusztításának lett volna áldozata. De ha Ottó legyőzi a magyarokat, a futók a veszteségért gazdagon kárpótolták volna magukat Lotharingiában. Ez annál fogva is valószínűbb, mivel már az előbbi évek szerint (922—954-ben) ezen az úton mentek Itáliába. Hogy tehát a lotharingiak nem vettek részt a csatában, világos és magától érthető. Távollétükből nem lehet — mint Delbrück teszi — azt következtetni, hogy a csatátért, illetőleg a német had gyülekező helyét minél jobban keletre kell helyeznünk és hogy a lotharingiak éppen a távolság miatt nem jöhettek.

Ha tekintetbe vesszük Delbrück fejtegetéseit és felhozott érveit egyenkint megvizsgáljuk, látjuk, hogy ezek nem szükségszerűek és hogy a forrásokból egész könnyen s talán több valószínűséggel annak az ellenkezőjét olvashatjuk ki.

A hogyan Delbrück a forrásokat magyarázza, azt hiszem, nem szabad őket használni. Kimondani merem, hogy Delbrück a források adatait úgy állítja egymás mellé, hogy belőlük kivonhassa azt a tényt: milyen nagy sztrategus volt Ottó király. Úgy látszik, Delbrück ebben az esetben a múltat a jelen idő szemüvegén át nézte. Ez pedig a történetírónak egyik legnagyobb hibája.

Ha Delbrück dolgozatának egyes részeit olvassuk, úgy tűnik:

föl, mintha Ottó, nagy tábornokától körülvéve, minden lépését, hadi mozdulatát előre megfontolta volna. A középkornak ebben a szakaszában alig volt eféle háborúviselés szokásos. És bizonyára maga Ottó király sem különbözött ebben a tekintetben kortársaitól. De ha Ottó a lechmezei csatát nem is tervezte oly nagyszerűnek, a milyennek Delbrück a forrásokból kiolvasni igyekszik, kétségtelen, hogy Ottó császárnak megmarad «Nagy» czíme és világtörténelmi fontossága cseppet sem kisebbedik. A fő dolog az volt és az maradt, hogy a király a magyarokat legyőzte. Hogy miképen sikerült az neki, azzal kortársai nem sokat törődtek és erről az álláspontról kell magunknak is a ránk maradt forrásokat magyaráznunk.

Delbrück felfogásában belső ellenmondás és valószínűtlenség is van.

Alig tehetjük föl, hogy a magyarok átkelnek a csata miatt a Lech jobb partjára, mert ha ezt megteszik, könnyen tarthatnak attól, hogy ha támadásuk nem sikerül, a németek oda-szorítják őket a folyóhoz, a melynek másik partján még a városból kitört augsburgiak is rájuk támadhatnak. S mi történt volna akkor a magyar táborral? Nem lett volna-e az okvetetlenül az augsburgiak zsákmányává?

Ily kevéssé óvatosak nem is lehettek a magyarok, ha figyelembe vesszük, mennyire ki volt fejlődve náluk a kémszolgálat és a hadi taktika.

Egészen kizártnak tartom azt az esetet, mely szerint a megvert had a Lech jobb partján — vereséget szenvedvén — átkel a folyón és azután délkelet felé újra átkel a Lechen, ám-bár megtudja, hogy a győztes német had ottan áll.

Értekezésem végén, hacsak röviden is, a lechmezei csata *következményeiről* kellene megemlékeznem. De ezt talán mellőzhetem. Az 1001. évi koronázás, a magyarságnak az európai keresztény népcsaládba való belépése, bizonyára ennek a csatának egyik következménye. Nem jött gyorsan, majdnem félszázad kellett az eszme megérleléséhez; de ily csata nélkül erre az elhatározásra, az ázsiai és az európai gondolkodás közti különbség kiegyenlítésére, még sokáig kellett volna várakozni.

Dr. MOLITORIS KÁROLY.

Irodalom:

a) *Források:*

1. Widukindi res gestae Saxonicae (Mon. Germ. S. S. III. 457.)
2. Gerhardi Vita Sancti Oudalrici. (Mon. Germ. S. S. IV. 401.)
3. Lamberti Annales (Mon. Germ. S. S. III. 59.)
4. Annales Weissenburgenses (Mon. Germ.).
5. Continuator Regionis (Mon. Germ. S. S. I., 623).
6. Tietmar (Mon. Germ. S. S. IV., 776.).
7. Annales Ratisponenses (Mon. Germ. S. S. XVII, 583.).
8. Annales Einsiedlenses (Mon. Germ. S. S. III. 145.).
9. Annales Sangallenses Majores (Mon. Germ. S. S. I., 79.).
10. Arnold de S. Emmeram (Mon. Germ. S. S. IV., 554.).
11. Flodoardi Annales (Mon. Germaniæ, S. S. III., 403.).
12. Ruotgeri vita Brunonis (Mon. Germ. S. S. IV., 268.).
13. Annales Palidenses a. 924. (Mon. Germ. S. S. XVI., 60.)
14. Ann. Zwifaltenses a. 942. (Mon. Germ. S. S. X., 53.)
15. Chronicon Eberspergense posterior (Mon. Germ. XXV., 869.).

b) *Segédkönyvek:*

1. *L. Brunner*: Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde. Augsburg, 1855.
2. *Steichele*: Das Bistum Augsburg, 1864. II. kötet.
3. Szabó Károly: A vezérek kora. Pest, 1869. 261—318. l.
4. Horváth M.: Kisebb történelmi munkái. II. 204—11. l.
5. Dümmler: Otto der Grosse. Leipzig, 1876.
6. Giesebrecht: Gesch. d. deutschen Kaiserzeit 5. Aufl. 1881. I. k.
7. E. F. Wyneken: Die sogenannte Schlacht auf dem Lechfelde. (Forsch. zur deutsch. Gesch. XXI., 239—250.)
8. *v. Ottenhal*: Regesta imperii II. 1. Innsbruck 1893. 120 l. s. t.
9. *R. Köstler*: Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde und die Folgen der Ungarnkriege überhaupt. Augsburg, 1884.
10. *K. Brückner*: Studien zur Gesch. der sächsischen Kaiser. 1889.
11. *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika I., 25—30. Budapest, 1895.
12. *Marczali Henrik*: Az ágostai ütközet. (A magyar nemzet tört., I., 167—188.) Budapest, 1895.
13. *Pauler Gyula*: A magy. nemz. története Szent-Istvánig. 1900. 82—88. l.
14. *Dietrich Schäfer*: Die Ungarnschlacht von 955. Sitzungber. der Berliner Ak. d. Hist. phil. Klasse. 1905. 552. l. s. k.
15. *Sigm. Riezler*: Gött. Gelehrte Anzeigen. 1907.

16. V. Ernst: «Neues Archiv.» 31., 249. s. k.
17. N. N.: «Hist. Zeitschrift» 95., 529.
18. H. Bresslau: «Hist. Zeitschrift». 97., 137—151.
19. D. Schäfer: «Hist. Zeitschrift». 97., 538.
20. H. Bresslau: «Hist. Zeitschrift», 98., 471.
21. Holder Egger: «Neues Archiv» 31., 745. és 32., 522. s. k.
22. H. Delbrück: Gesch. der Kriegskunst im Rahmen der polit. Gesch. III. rész. Berlin, 1907. 112—128. l.
23. K. Hadauk: Einige Bemerkungen über die Ungarnschlacht im Jahre 955. (Delbrück: Festschrift. Berlin, 1908.) 95—114. l.

1931/32 2895

Paladur 1741-ből.

